

Gagnef

Lokalt särpräglad dräktskick i Gagnefs socken, Dalarna

Erik Thorell

”...vad som är på modet här”

Lokalt särpräglad dräktskick i Gagnefs socken, Dalarna

Av Erik Thorell

Rubriken är en del av ett citat av konstnären **Ottilia Adelborg (1855-1936)**, bosatt och verksam i Gagnef från 1903. Citatet lyder i sin helhet: *”De tala aldrig mest om vad som är ’på modet’ här. Och om det inte är på modet så kunna de ej ha det. Ej ens barnen”*. (OA dagbok 1902, 14 september.) Med detta citat anser jag att hon i samtiden uppmärksammade det fenomen som vi idag kallar lokal stilutveckling eller lokalt mode.

KULTURLANDSKAPET DALARNA

Dalarna är till ytan Svealands största landskap med största avstånd från NV till SÖ av 36 mil.

Landskapet uppvisar stora skillnader i landskapstyper, allt från fjällbygd till slättland. Av stor betydelse är de två älvorna, Väster- och Österdalälven, som förenas till en älv i Gagnefs socken.

Dalarna består av två delar, Södra Dalarna (bergslagsdalarna) och Övre Dalarna, eller som det ibland brukar kallas det ”egentliga dalarna”. Indelningen beror ytterst på naturgeografiska skillnader som haft följdverkningar på näringar, folkkultur och språk. Övre Dalarna kan i sin tur delas i Öster- och Västerdalarna efter de två älvorna. Österdalarnas centrum är socknarna runt Siljan.

Bergslagsdelen eller södra Dalarna är den rikare jordbruksbygden, speciellt området omkring Dalälvens södra förlopp. I denna del ligger också landskapets städer. Södra Dalarna kan liknas vid andra mellansvenska bygder där man varit nyhetsvänlig och lokal särprägel saknats.

Min framställning kommer enbart att beröra det ålderdomliga och relikttartade kulturområdet i Övre Dalarna. Denna del av landskapet har en markant låg social stratifiering, i princip var alla självägande bönder, och har en lokalt särpräglad folkkultur på alla områden; åkerbruk, byggnadskultur, musik, dans, dialekt och inte minst dräktskicken som strikt följer sockengränserna. Därför pratar man i Dalarna ofta om sockendräkter.

UPPKOMST AV LOKAL SÄRPRÄGEL

Innan jag kommer in på om vad som kännetecknar ett lokalt särpräglad dräktskick och vad det innebär, med Gagnefs kvinnodräkt som exempel, vill jag uppehålla mig en stund vid orsakerna till att Dalarna kom att bli ett s.k. ”reliktområde”.

Hur kommer det sig att människorna i Dalarna valt att vara omodernt klädda under flera sekler och en lång bit in i det ”moderna” industrisamhället?

Vad är det som orsakat eller åstadkommit den lokalt särpräglade dräktkulturen i Dalarna?

Orsakerna är många och sammanhangen komplexa. Ett försök till förklaringsmodell där tre viktiga skeenden samverkat, till att en lokalt särpräglad folkkultur utvecklats och upprätthållits, kommer att skissas här. De tre skeendena beskrivs under rubrikerna; kulturfixering, socialt hot och betingning.

Kulturfixering

När en långvarig högkonjunktur snabbt följs av en rejäl lågkonjunktur kan det utlösa något som inom etnologin kallas kulturfixering. Det innebär att kvarhållandet av gamla stildrag, som sedan länge varit försvunna i modet, blir ett självändamål.

För Dalarnas del anses denna kulturfixering vara betingad av den lågkonjunktur som rådde under nästan hela 1500-talet (1520–1580). Under vikingatiden, eller till och med tidigare, och långt in i medeltiden utvanns myrmalm i en sådan mängd att det ledde till

en kraftig högkonjunktur. När bergmalmen började utvinnas i bergslagen, och även en klimatförsämring inträdde, råkade myrmalmsdistrikten ut för ett katastrofalt bakslag som ledde till en lågkonjunktur. Högkonjunkturen hade förstärkts av en stor försäljning av pälsverk. Jordbruket och boskapskötseln räckte under medeltiden till för att den relativt lilla befolkningen kunde leva ett tämligen gott liv.

Under 1500-talet ökade befolkningen samtidigt som de alternativa inkomstkällorna i form av arbete vid Berget, gruvan i nuvarande Falun, och därmed sammanhörande forkörningar och andra binärningar minskade.

Skattetrycket ökade under samma tid då det också inträffade missväxt. Landet befann sig i krig och skulle bistå en stående armé med ständiga utskrivningar av soldater.

Under 1600-talet (1620–1690) blev de ekonomiska villkoren delvis bättre. Man fick ett ständigt knekthåll bestående av 1 400 man och slapp extra utskrivningar. Indelningsverket infördes 1682 med en fast soldatstock av 1 200 man, en betydelsefull skillnad mot förhållandena i andra landskap. Det visar på den svåra ekonomiska situation som rådde i Dalarna.

Kopparproduktionen vid Berget steg och nådde sin kulmen 1650. Kolning och forkörning ökade i och med detta. Det ekonomiska läget blev för en tid bättre. Flera nyheter i dräktskicket kan ses från denna tid. Kan de bättre åren ha inverkat på nyhetsvänligheten inom modet?

1687 vände trenden då ett stort ras inträffade vid Berget, avkastningen minskade till mindre än 1/3 av 1650 års produktion. 1690-talet innebar mycket svåra missväxtår, som skördade fler människoliv än de efterföljande krigen. Under 1700-talet pekar åter den ekonomiska kurvan nedåt. Dåliga skördar återkom flera gånger under de närmaste decennierna. I missväxtens spår följde också farsoter och bristsjukdomar, vilket i sin tur innebar att födelsetalen kraftigt minskade. Pesten kom till Dalarna i början av 1700-talet (1710–1711 i Gagnef). Sverige var i krig med Ryssland. Hemmafronten drabbades också svårt av de sviktande ekonomiska konjunkturen när handeln med Norge förbjöds.

Missväxten och kriget var bland annat orsak till ”Stora daldansen” 1743, det uppror som blev dalkarlarernas sista försök att blanda sig i rikspolitiken. Om 1700-talets lågkonjunktur påverkat kulturfixeringen

är svårt att bedöma. I kvinnodräkterna är spåren få av 1700-talets moden. Dock kan man se tydlig påverkan i mansdräkterna i flera socknar, däribland i Gagnef. Det går kanske att förklara med uniformspåverkan genom de ständiga krigen under denna tid. Detta är en hypotes som det inte finns utrymme eller anledning att utveckla närmare i denna framställning.

En uppåtgående ekonomisk konjunktur kan ses under 1800-talet. Orsakerna till detta är de ökande herrarbetsvandringarna, saluslördens utveckling, storskiftet med nyodlingar och skogens ökande värde i samband med etablering av sågverks- och pappersindustrier. Modeinfluserna i dräktskicket är flera under denna period.

Socialt hot

Dalarna (och Småland) strävade under 1500-talets riksbildning, och den nya centralmakten, efter en särställning som landskap. Särställningen innebar ett stort mått av självstyre, som man haft av ”gammal sedvänja”, bland annat avseende ekonomiska skyldigheter och juridiska rättigheter. Gustaf Wasas föresats var att likvidera Dalarna som självständig och separatistisk maktfaktor. Detta skulle åstadkommas genom en kraftig strukturomvandling som innebar minskat självstyre såväl ekonomiskt som juridiskt. I spåren följde avrättningar av många som ansågs vara upprorsmän och ett hot mot den nya centralmakten. Landskapet delades i två fögderier och de fogdar som tillsattes fick inte längre ha någon anknytning till landskapet. Kungen kritiserade och hotade de urgamla arvsprinciper som rådde i landskapet eftersom dessa ledde till kraftiga hemmansklyvningar.

I och med reformationen ändrades trossystemet. Samtidigt som planerna på att separera Dalarna från Västerås stift, för att utgöra ett eget stift (Tuna stift) förhindrades.

Betingning

Kulturfixeringen vidmakthölls genom en betingning av den dalska kulturen, där jordägandet, bristen på ledande sociala skikt, den starka sociala kontrollen, herrarbetena och saluslördens utgjorde grunderna för det speciella sociala och kulturella system som skilde Dalarna från andra landskap. Detta system ledde i sin tur till en egen etnisk identitet eftersom det många gånger ledde till minoritetsproblem med ett visst utanförskap och förlöjligande, speciellt under herrar-

betsvandringar och försäljningsresor.

I princip var alla självägande bönder (jordägare) även om egendomarna var små. Ägosplittring och hemmansklyvningar gjorde att gårdarna inte kunde föda sina brukare.

Arvsprinciperna innebar att alla barn skulle ha likvärdiga delar av egendomen vid arvskiften. Byarna var stora och oskiftade. Även socknarna var stora. Soldaten var en bonde bland andra bönder, några soldattorp fanns inte. Soldaten brukade sin egen gård.

Jordägandet och bristen på storbönder, ämbetsmän och adel (brist på ledande sociala skikt) skapade en egalitär bondeklass. Status markerades mot andra bönder och koderna och legitimitetsreferenserna var böndernas egna. Det var högre status att kunna uppvisa ”överdådligt ståtliga” föremål än att ansluta sig till rådande mode. Sockenstämman kunde sammanträda utan prästens eller kronobetjäntens medverkan och avgöra smärre mål utan inblandning av häradsrätten.

En stark social kontroll utvecklades mycket tack vare de oskiftade byarna, fäbodväsende och herrarbete. Nattfrierna kan vara ett exempel på detta. Det skapade också en stark solidaritet och stolthet inom den egna gruppen. Om man gifte sig till en annan socken var det givet att byta dräktskick. Dräktens funktion i livs- och årscykeln var viktig och reglerades också genom den sociala kontrollen.

Dalfolket var genom herrarbeten och saluslöjd uppskattade som bra, kunniga och pålitliga arbetare och hantverkare långt utanför det egna landskapet. Detta rörliga levnadssätt motsäger teorin om att dalfolket inte kom i kontakt med modenyheter på grund av landskapets avlägsna läge. Dalfolket var ingalunda isolerat i sin hembygd utan vistades regelbundet på andra orter och i städer, inte minst i Stockholm. Dräkten utgjorde då ett säkert kännetecken, så som en kvalitetsgaranti, för hantverksskicklighet och slöjd-kunnande.

Den etniska identiteten ”betingades” i sin tur av olika faktorer som på ett komplicerat sätt sammanhänger med det ovan beskrivna. Dalfolket uppfattades som avvikande p.g.a. sitt speciella sociala och kulturella system. Dessa system/värderingar upplevdes som en gemensam trygghetsskapande egendom. En oro för att värderingarna skulle förändras och det kulturella arvet upplösas kan ha orsakat en chauvinistisk (överdriven fosterländskhet) överbetoning av hembygdens livsstil i ett slags opposition.

Därmed förstärktes utanförskapet och minoritetsproblemen ytterligare, kanske sprunget ur ”etnicitetens” tydligaste uttryck dialekt och dräkt (plus det speciella sociala och kulturella systemet). Ibland ledde detta till ett förlöjligande av dalkarlarna som gavs öknamnet ”Mas” under arbetsvandringar i huvudstaden. Många dalkarlar hette enligt gamla namngivningsprinciper Mats, som i de flesta dalasocknar uttalas ”mas”. Benämningen har sedan givits en positiv ”betingning” och numer kallar sig dalkarlarna själva stolt för ”Masar”, ett sätt att vända något negativt till något positivt.

Under 1700-talet får dalfolket ett historiskt rykte som ”fäderneslandets räddare” kopplat till agerandet vid Gustaf Wasas trontillträde. Känslan för det förgångna ökar under tider med starka strukturomvandlingar. Positiva hänvisningar till det förflutna är vanliga när det gäller kultur och moral. Dalfolket fick även genom detta en etnisk särställning.

Dalarna och dalfolket upplevdes som exotiskt på grund av de ålderdomliga sociala och kulturella systemen, egenarten och det historiska ryktet. De kom redan tidigt att exploateras av kultureliten i form av konstnärer och författare. Detta gav i sin tur upphov till en tidig turism som gav ytterligare prestige och inte minst ökade inkomstmöjligheter.

Sammansvetsning under detta yttre tryck hänvisade till den egna kollektiva styrkan i gemenskapen med den egna gruppen.

Gränsbevakande mekanismer, och ett utvecklat samspel med andra grupper, gjorde så att de kulturella skillnaderna bestod och betonades.

Vid sidan om dialekten, blev dräktskicket, ett socialt kitt - manifesterat i materiell kultur - som verkade sammanhållande på dalfolket!

GAGNEFS SOCKEN

Under medeltiden var Gagnef till ytan, en enormt stor socken. I början av 1600-talet avsåndrades två separata socknar, Bjursås (1607) och Åhl (1613).

Till Gagnefs storsocken hörde också Mockfjärds kapellförsamling (1618/20–1934) som blev egen socken först 1934. Mockfjärd har dock haft ett eget lokalt särpräglat dräktskick helt skilt från moderförsamlingens. Detta är unikt för Gagnef/Mockfjärd, andra kapellförsamlingar följer i stort sett moderförsamlingarnas dräktskick.

Gagnef är den sydligaste av socknarna i Övre Dalarna. Socken gränsar i söder och öster mot bergslagsdalarna och socknarna Grangärde och St. Tuna. En knivskarp gräns för den lokalt särpräglade folkulturen följer sockengränsen här, liksom mellan övriga dalasockenar.

Den nordligaste byn i Stora Tuna ligger nära den sydligaste i Gagnef och kontakterna och umgänget har varit täta mellan dessa avsides och i periferin liggande byar i respektive socken. Trots detta skiljer det nästan 100 år för tidpunkten, när de lokalt särpräglade dräktskicken upphörde i Gagnef respektive Stora Tuna.

I Gagnef började männens dräktskick upplösas på 1880-talet i samband med järnvägens framdragan- de och de alltmer omfattande sågverksarbetena efter norrlandskusten.

Yngre kvinnor började på 1920-talet att ibland klä sig i moderiktig klänning. Men fortfarande på 1950/60-talen var många äldre kvinnor dagligen dräktklädda. Den troligen sista som dagligen använde delar av den lokalt särpräglade dräkten sågs 1990 iklädd fransnäsduken vid besök i den lokala matbutiken.

Gagnefs socken

Yta: 41 000 hektar, 4 mil no/vä, 1,5 mil vä/öst

Folkmängd:

1500-tal	1000 pers	1865	6010 pers
1600-tal	1300 pers	1920	7000 pers
1700-tal	2600 pers	1925	6650 pers
1760-tal	4050 pers	1938	5926 pers
1800-tal	4957 pers	1949	5629 pers

LOKALT SÄRPRÄGLAT DRÄKTSKICK I DALARNA

Särprägel i Dalarna uppmärksammas tidigast vid 1600-talets slut eller 1700-talets början i såväl ord som bild. Det gäller då framförallt dräktskicket i Mora.

För övriga socknar brukar 1700-talets mitt vara den tid då de olika dräktskicken uppmärksammas och karaktäriseras.

Sannolikt fanns det särskiljande drag redan tidigare, men särprägel ökar och blir mer markant från 1700-talets mitt och fortsätter att särskiljas till i början av 1900-talet.

I viss mån kommer jag att kommentera detta i framställningen.

Likheterna mellan dräktskicken är större inom vissa ”regioner” s.s. Nedansiljans socknarna, de nedre Västerdalasockenarna och inom de övre dalasockenarna.

LOKALT SÄRPRÄGLAT DRÄKTSKICK I GAGNEF

Gagnef har alltid varit något av en genomfartsort för resenärer på väg mot socknarna runt Siljan. Därför återfinns oftast endast korta notiser om dräktskicket från äldre tid.

Av bilder, från tiden före de första fotografierna på 1860-talet, finns endast en akvarell målad av präst-

Vid sekelskiftet 1900 var det endast de yngre männen som övergivit den lokalt särpräglade klädseln. Familjen Anderses Anders Olsson i Moje, Gagnef, 1901. Foto i privat ägo, okänd fotograf.

sonen C. P. Åmark. Bilden är troligen från 1820-talet och föreställer en grupp människor från Gagnef. Den lokala särprägel syns tydligt, isynnerhet i kvinnans dräkt.

Den första utförligare beskrivningen av dräktskicket i Gagnef ges av resenären Arosenius som besöker Gagnef på 1860-talet. Därefter kommer P.G. Wistrands dräktbok Svenska folkdräkter 1907. Han besökte socknen och gjorde en del spartanska uppteckningar, men fick också hjälp av Ottilia Adelborg, som värnade om den folkliga kulturen på många olika sätt. (Knypelskolan 1903, Minnesstugan 1909). Ottilia Adelborg var också Gerda Cederblom behjälplig när hon gjorde uppteckningar om dräktskicket på 1920-talet. Hon stöttade även den gagnefsbördiga lärarinnan Signe Dahl i hennes arbete att dokumentera dräktskicket inför utgivandet av en s.k. dräktalmanacka.

Signe Dahl arbetade med detta under större delen av sitt liv. Tyvärr blev det aldrig någon bok, men hon efterlämnade ett digert uppteckningsmaterial som också utgjorde underlag för Ella Odsteds bok om dräktskicken i Övre Dalarna, där ett kapitel behandlar Gagnefsdräkten specifikt. Även dräktkommitens skrift "Gagnefsdräkten" (1976), under redaktion av Johan Larsson, använde sig av Signe Dahls material. Trots en del brister, framförallt vad gäller tidsangivelser, är Signe Dahls material det mest uttömmande och utgör i mycket förutsättningarna för denna framställning. För den som vill läsa mer om dräktskicket rekommenderar jag Ella Odsteds bok som den mest pålitliga.

Litteratur och källor om dräktskicket i Gagnef

• Linné	1734	Dalaresa
• Hülphers	1757	Dagbok öfver en resa igenom de under Stora Kopparbergs höfdinge döme lydande lähn och Dalarna
• Arosenius	1868	Beskrifning öfver provinsen Dalarne
• Adelborg	1903–1936	Arkivmaterial och böcker
• Wistrand	1907	Svenska folkdräkter
• Forsslund	1923	Med dalälven från källorna till havet Bok 10 + 11
• Cederblom	1926	Arkivmaterial
• Odstedt	1953	Övre Dalarnas bonde kultur, del 4
• Dahl	1920-1971	Arkivmaterial
• Larsson	1976	Gagnefs-dräkten

VAD ÄR ETT LOKALT SÄRPRÄGLAT DRÄKTSKICK

Ett lokalt särpräglad dräktskick uppvisar en rad specifika drag och karaktäristika:

- Ålderdomliga stildrag = omoderna kläder
- Stilblandning
- Lokal stilutveckling – lokalt mode
- Lokal smak – variationsramar
- Rik dräktritral – kombination av kläder
– Särpräglade vardagsplagg
– Stor variation efter kyrkoåret
– "Religiös inlevelse"?
- Dekorationsglädje – folkkonst
- Hantverksspecialisternas arbetsätt
- Vävtekniker
- Mönsterformer
- Teknisk utrustning – utveckling
- Social kontroll – lokal identitet - önskan om egenart

ÅLDERDOMLIGA STILDRAG

Kvinnans linneplagg är mycket enkelt tillskurna och till sin typ betydligt äldre än renässansen. Överdelens skärning återfinns i princip i ett danskt bronsåldersfynd, om än tillverkat av ett annat material – ylle. Också särkens typ är av mycket gammalt datum och modellen skiljer sig från grannsocknarna, Floda och Leksands, särkmodeller.

Materialet i bevarade särkar och vardagsöverdelar är fyrskafad kypert av hel- eller halvlinne.

Finare överdelar kan vara av kypertvariationer i hel- linne, daldräll, hålkruis eller kamris av bomull. Linneplaggen har behållit sina former in på 1900-talet.

Hilka och luva är två huvudbonader, enkelt tillskurna eller egentligen inte tillskurna, med rötter i medeltiden.

I uppteckningsmaterialet nämns att det sedan gammalt, 1800-talets första halva, använts gula luvor som kallades regnluvor. Samma typ av gul luva finns i Leksand och kallas där urvädersluva (ovädersluva). När den röda luvan gör entré är oklart, också om den använts parallellt med den gula.

Den röda luvan är av halvylle, vadmal, och skodd med mönstervävt linne- eller bomullstyg.

Den användes utanpå övriga huvudbonader, i kyrkan

togs den av och bars i handen om man inte hade sorg. Då bars den på huvudet utan uppvikt framkant. Till sorg och begravning bars luvan till omkring 1901 då den ersattes av svartbottnad fransnäsduk.

Med framkanten uppvikt kunde den även användas på söndagseftermiddagarna och då man gick på dans eller utombys på besök. Till vardags kunde den bäras t.o.m. inomhus.

Omkring 1935 började man tillverka luvan av rött kläde.

Hilkan bars utanpå övriga huvudbonader till skydd mot solen i vardagslag, speciellt vid arbete på åker och äng. Den kom ganska tidigt ur bruk, ett fåtal kvinnor födda runt år 1900 har använt hilkan.

Småplagg, tillbehör till dräkten, med mycket gamla anor, sannolikt medeltida, är kjolsäcken som härstammar från den lösa påse eller väska som knöts runt midjan för förvaring av förnödenheter och värdeföremål. Kringombandet eller lösbandet är troligen en ättling till det medeltida bältet som knöts om midja för att hålla åt kolten och som fäste för andra nödvändiga tillbehör.

Nöse (nålhus) med kniv av samma ursprung fästes vid midjebandet. Troligen kan gästbudskniven och knivsbandet också räknas till dessa nödvändighetsartiklar som givits en dekorativ utsmyckning. Gästbudskniven med band bars bara till högtidsdräkten i bröllopsgården och användes vid intagandet av midagen.

Skimpen eller skinnförklädet får också räknas till dessa ålderdomliga plagg av medeltida eller äldre typ. I Gagnef har skimpen använts längre fram i tiden än i de flesta andra dalasocknar. Den var i dagligt bruk långt in på 1900-talet och nyproducerades hela tiden varför det idag finns många bevarade även i nyskick. Formen är en mycket lite beskuren djurhud (kalv eller get/bockskinn). Dekorationerna med symaskinssömmar är ett sent tillskott på ett annars mycket ålderdomligt plagg. Skimpen var främst ett vardags- och arbetsplagg och används alltid till skinnträskan. Det finns uppgifter om att den också kunde användas till kyrkdräkt i äldre tid.

Skinnkjolen och skinntröjan tillverkades av fårskinn, kjolarna någon gång av getskinn, med ullen kvar på plaggens insida. Som material och plagg får de väl anses vara uråldriga även om modell och utförande påverkats av senare tidens moden. Enligt den äldre traditionen bar man alltid tygplagg utanpå skinnplag-

En av två bevarade "kruskjolar" av gulkrokstyg från Mockfjärd i hembygdsföreningens samlingar.

gen till kyrkan.

Skinnklädernas tid var mellan Mikaelis dag på hösten och Valborgsmässan på våren.

Som arbetsplagg kunde gamla skinnplagg användas oavsett årstid.

Speciellt för skinntröjan var det fina lammullsbrämnet med "korksruvslockar". Man for vida omkring i granssocknarna för att få tag på lamm med den rätta locken, lammlocken.

Skinnkjol och skinntröja, hela skinnträskan med liv och skimp, bars allmänt i början av 1900-talet. Skinnkjolen hade då börjat försvinna i många andra socknar. Skinntröjan höll sig kvar under hela dräktepoken.

Det finns uppgifter om kjolar, hättor och strumpor av s.k. "gulkrokstyg" (tuskaft, 3 gula och 2 svarta inslag, halvulle). Dessa försvann helt ur bruk omkring mitten av 1800-talet.

Inget plagg av gulkrokstyg finns bevarat ifrån Gagnef, men i Mockfjärd finns två gulkrokskjolar kvar. Strumpor och hättor som ska ha tillverkats av samma sorts tyg, har använts till vardags. Det gula lår ha varit färgat med björklöv som var ett billigt färgämne och har använts till vardags och till barnplagg även i andra socknar. Att gulkrokstyget är en gammal företeelse kan man ana, men hur gammal??

Min hypotes är att Leksands gula tvärrandiga förkläden (i äldre tid vardagsförkläden) har samma ursprung och att det kan vara en kvarleva från renässansens vertugal = styvkjol. Om det inte rent av är någon ännu äldre företeelse. Är man riktigt vågad kanske man också kan tro att Rättviks- och Bodabreddorna har samma ursprung.

Kvinnornas hår delades i två delar i nacken och lindades med röda ylleband.

Det lindade håret lades upp i hästskoform i nacken och bandet, ibland även ett separat band, lades om pannan och knöts i nacken.

Bandet, bindikan, som lades om pannan var rött till vardags och vitt, ”vit hårbandet”, vid kyrkbesök.

Detta sätt att binda upp och dekorera håret går tillbaka på renässansens mode (1400/1500-tal) och är lätt att känna igen på många porträtt från den tiden. Bindikan bars en bit in på 1900-talet främst av äldre kvinnor.

Hucklät eller huvudklädet var stärkt och vikt och hopfäst med nålar i nacken, och bars som kyrkplagg av gifta och ogifta (t.o.m. 12-års flickor).

Dessa konstrikt monterade hucklän förvarades i gårdarnas laggade tvättkar för att inte förstöras och skrynklas.

Till sorg användes ett slängkläde, en ovikt rektangulär duk, utanpå hucklät. Detta kallades att ”bära två kläer”. Slängklädet var av mönstervävt linne eller bomullstyg. Modellen, material och sättet att bära klädet var det samma som i Leksand. Slängklädet slutade att användas i Gagnef på 1860/70-talet.

Ett litet ostärkt vitt kläde som ”det sken igenom” (häskan genom) användes på samma sätt som slängklädet av konfirmanderna utanpå uppombindning och glitterbindlar. Det var glitterbindlarna som sken igenom klädet. Inget sådant kläde finns bevarat från Gagnef. I Mockfjärd finns dock ett kläde som stämmer med denna beskrivning. Det användes där i sorg, fasta och på böndagar.

Dessa tre huvudplagg tillverkade av ett helt obeskuret tygstycke får sannolikt också räknas till medeltidens- eller renässansens moden.

Den vita linne- eller bomullshatten (huva/hätta) med bred spets användes av gifta kvinnor både vardag och helgdag. De ogifta använde den endast till kyrkan.

Hatten är också den av medeltida eller renässans typ. Spetsen har troligen varit smalare längre tillbaka i tiden, men blivit allt bredare genom att man sytt ihop flera (2–3) spetsar på bredden. Hatten och spetsen var vid 1800-talets mitt så stor att den räckte nedom öronen. Därefter minskade den i storlek och var vid början av 1900-talet bara som en liten skärm som stod rakt ut från pannan.

Barnhattar hade fortfarande vid 1900-talets början enkla spetsar av 1400/1500-talskaraktär, medan kvinnohattarnas spetsar hade utvecklats till en lokalt särprä-

lad stil med fantasifulla mönster som namngavs efter inspirationsformen; ”*Hins matsäck, landsvägsknytning, rosknytning, kuppjerk, skospänne, tunntapp etc*”. Den förnämsta bland dessa var ”*fluggufläckar*” som är en yngre typ av spets. Spetsarna tillverkades långt tillbaka i Gagnef av specialiserade knyppleskor. Senare kom de att köpas från Mockfjärd som var centrum för dalknyppling som saluslöjd i Dalarna. Dessa spetsar kallades alltid för ”*knytningar*”.

Det köpta har alltid värderats mer än det hemtillverkade, så var fallet också med spetsarna.

Till den allra finaste hatten för högtidsbruk användes en bortifrån köpt vadstenaknypplad spets av mycket tunt garn.

Den spetsen kallades allmänt endast för ”*spessen*” till skillnad mot de i bygden tillverkade ”*knytningarna*”. Några olika mönster förekommer på dessa vadstenaspetsar; Spättan, Lovisa, Valsen, Tysk krona.

Men den vanligast förekommande och sannolikt den som värderades högst var Spättan som också kallades ”*bottenspetsen*”. Den var som ögat för dem, sägs det i uppteckningarna. Den kopierades också i dalknypplingen under namnet bottenspetsen.

Även ogifta kunde använda ”*spessen*”, men aldrig silkehätten som var de gifta kvinnorna förbehållen.

Den vanligaste kjolen förutom skinnkjolen var den svarta lagnade kjolen (plisserad), av halvulle. Äldre kjolar har större/grövre rynkor. De yngre kjolarna har mindre/finare rynkor p.g.a. maskinplisseringen som kom omkring 1900.

De yngre kjolarna består av 5 våder (vidd 3m) varav den främre som doldes av förklädet, är delvis slät utan rynkor. Äldre kjolar lär ha bestått av 4 våder, varav tre plisserade. Kjolarna har ett mönstervävt linningsband.

När kjolarna börjar få större vidd har jag inte kunnat fastställa. Kanske kom den extra våden till i samband med maskinplisseringen. Eller kan den vara influerad av nyrokomodet på 1860-talet? Att de plisserade kjolarna härstammar från renässansmodet får väl anses klart.

Till kvinnornas högtidsdräkt hörde ett halskläde, broderat med svart silke på linne- eller bomullstyg, som kallades ”*silkesstickat halskläde*” (svartstick). Vid början av 1500-talet var det modernt med kulörta silkesbroderier på vitt linne. Typen av halskläden med tofsar i hörnen var också moderna vid denna tid.

Mönsteruppbyggnaden är typisk för Gagnef. I Leksand och Åhl som också använder svartstick är möns-

teruppbyggnaden en annan.

Gagnef har en hörnruta, medan Leksand tre hörnrutor. Åhl har ett fritt och mera naturalistiskt broderi. Svarstickhalskläden finns belagda från 1735 (boupp-teckning Åhl.) I Gagnef verkar tillverkningen eller dateringen ha upphört på 1870-talet för att återkomma omkring 1918.

En annan typ av högtidshalskläden är de s.k. ”*knytningshalsklädena*”. Det är vita linne eller bomullskläden med spets längs två sidor. Det kan antingen vara dalknypplade eller vadstensnypplade spetsar. En del knytningshalskläden har också vita lingarnsbroderier, av rätlinjig plattsöm, längs kanterna eller som enstaka mönsterfigurer i det bakre hörnet. Det finns också vita mönstervävda halskläden utan spets och broderier. Dessa halskläden räknar förmodligen sitt ursprung till 1500/1600-tal.

Till högtidsklädseln hör raskförkläden av fyra olika färger; gult, rött, blått och svart.

Modellen för förklädena är av renässanstyp. De är smala vid midjan och de yttersta hörnen mot långsidorna vid linningsbandet, är inte fastsydda vid bandet, utan är infodrade med kattun och hänger lösa. Nedtill är förklädet, på insidan, skott med en smal remsa av kattun eller någon gång med ett mönstervävt sidenband. På en del äldre förkläden går skoningen upp en bit på långsidorna.

Rask som material fanns redan på 1600-talet och omnämns flera gånger i ett tingsprotokoll från Leksand 1659.

Förutom raskförklädena är det enda tygförklädet i äldre tid det hemvävda röda ullförklädet (halvyulle, tuskافت). Det är smalt och sytt på samma sätt som raskförklädena och även försett med mönstervävda förklädesband.

STILBLANDNING

Till högtidsklädseln hör också en grön och en röd kjol. Den gröna var av rask och den röda av vadmal. Äldre uppteckningar talar också om gröna vadmalskjolar. Jag har här valt att ta upp dem som exempel på stilblandning och förutsätter då att de härstammar från barockens mode på 1600-talet. De kan även tänkas att de är av äldre datum. Men baserat på att rask är ett 1600-tals material och att det då var modernt med enfärgade kjolar, och att de inte är plisserade gör att jag anser dem var av 1600-tals mode. Men man

ska ha i åtanke att Leksands gröna vadmals kjol varit plisserad i äldre tid.

Vid 1800-talets mitt användes den gröna raskkjolen till sommarhögtider och den röda vadmalskjolen på vinterns högtidsdagar. En del vaga uppgifter kan tyda på att användningen i äldre tid kan ha styrts av högtidens rang och inte av årstiden.

De äldsta högtidslivstyckena är av dyrbara köptyger; kalmink, ylledamast och taborett i kraftiga färger. Till det förnämsta räknas det högröda av s.k. ”*tupptyg*”, där det finns motställda fåglar i mönstret, och som i Norge kallas ”*fugeltyg*”.

Live är dekorerade på ryggstycket med tre bandbetsättningar i form en rak stolpe mitt bak och en på var sida om denna, i rät vinkel mot sidorna avböjande stolpe (idag kallade 7: or).

Utformningen av denna dekoration är typisk för Gagnef och skiljer sig från grannsocknarnas livdekorationer. Dekorationerna och livens modell får tillskrivas renässansens mode medan ”bulten”, den hårt stoppade valken vid livets nederkant är ett 1600-talsmode. Bulten är ett sätt att hålla kjolen på plats när den på 1600-talet skiljdes från livet och blev ett separat plagg.

Bulten har, i den levande dräkttraditionen, behållits i Gagnef medan den i grannsocknarna många gånger ersatts med ett ”tygskört”.

Förutom skintröjan fanns efter gammalt två tygtröjor av vadmal, en svart och en grön.

Den gröna kunde också vara av friis. De riktigt gamla gröntröjorna hade banddekorationer med gröna eller röda band. Dessa pekar direkt mot barockens mode. På 1870-talet började gröntröjorna sys som svarttröjorna utan banddekorationer.

Den svarta tröjan var kyrktröja på vanliga söndagar mellan Mikaeli och Pingst och användes också till sorgdräkt. Den gröna var högtidsplagg för speciella söndagar och bröllopsdräkt. Vid kyrkbesök under vintern sattes dessa tröjor utanpå skintröjan.

De röda strumporna räknar jag som ett 1600-tals mode. Stickade strumpor har funnits sedan samma tid, det första belägget är från Åhl 1659 då ett par stickstrumpor nämns. De stickade måste ha använts parallellt med sydda strumpor som fortfarande var i bruk vid mitten av 1800-talet.

Av bevarade strumpor är de äldre tvåändsstickade och använda fortfarande i början av 1900-talet. Från den tiden finns maskinstickade strumpor såväl av ylle som

av bomull. På 1930-talet började en del yngre att använda svarta strumpor framförallt till sorg.

Det blev ibland ett tvisteämne mellan den yngre och den äldre generationen vilken strumpfärg som passade till sorg och begravning.

Även skorna är av 1600-tals modell med stora spännen. Fortfarande på 1870-talet användes skor med klack mitt under foten.

Till skinndräkten och även till kyrkdräkt om vintern samt till vardags om sommaren användes "snörliv" av sämskskinn. Benämningen var just "skinnsnörliv" fastän de var dubbelknäppta med blanka mässingsknappar. Det tyder på att de en gång i tiden varit snörda och att knäppningen är ett senare tillskott. Dubbelknäppningen lär vara en påverkan från empirimodet vid 1800-talets början.

Några decennier in på 1900-talet blev det svårt att få tag på sämskskinn, det ersattes då av "mollskinn", alltså ett gult kraftigt bomullstyg.

På 1860/1870-tal förekom i modedräkten små hattar som var rikt dekorerade med band och blommor. Jag anser att det är detta mode som inspirerade kvinnorna i Gagnef att börja använda och tillverka det de kallade "lurkor". Det är en liten huvudbonad med nackstycke, de första lär ha sytts av stickade manshalsdukar. Senare tillverkades de av ylletyg, tryckt yllemuslin eller flerfärgsvirkades. Lurkorna av tyg dekorerades med broderade blommor och alla typer hade en tunn kavelfrans längs framkanten och en virkad spets vid nederkanten.

Denna huvudbonad kom, för en kort tid, att ersätta hatt och hätta innan det kom andra huvudbonader på modet. Då blev lurkan framförallt de äldre kvinnornas huvudbonad och användes gärna till skinndräkten.

Det finns spekulationer i litteraturen att lurkan skulle härstamma från renässansens pärlstickade huva. Enligt samstämmiga uppgifter i uppteckningsmaterialet kom lurkan tidigast i bruk på 1860-talet.

Ett plagg som i dräktskickets senare skede blivit kännetecknade för Gagnefsdräkten är fransnäsduken.

En maskinvävd rutig ylleduk med kort frans (ullsnibben) började användas under hatt och hätta, troligen på 1860/70-talet. Den utvecklades till en liten rutig eller blommig duk som försågs med långa (15 cm) kulörta fransar av importerat mjukt ullgarn (zephyrgarn). Den sattes utanpå hatt och hätta eller direkt på huvudet. Samma typ av fransnäsdukar användes också som halskläden.

Lurka av ylletyg med broderade blommor av ullgarn. Längs framkanten sitter en tunn kavelfrans, virkad spets och tofsar vid nederkanten.

För vinterbruk tillverkades den s.k. "knytsnibben" i en kvadratisk träram, på liknande sätt som Hälsinglands "pingellurskor". Fransnäsduken var det sista plagg som gagnefskvinnorna övergav av det lokalt särpräglade dräktskicket.

På 1860-talet började man sticka (tvåändssticka) ärmarna naturvita med natursvarta mönster. De färdiga ärmarna färgades sedan röda.

Ärmarna kombinerades med den äldre helgröna livtröjan av vadmal, sannolikt en produkt av empirimodet eftersom den var knäppt med knappar och knapphål och saknade skört (ej att förväxla med gröntröjan). Ingen helgrön livtröja finns bevarad, men man kan se den på äldre fotografier.

Den nya livtröjan med stickade ärmarna omformades efter 1860-talets jackmode och blev något av en "bolero" som inte kunde knäppas. Knapparna är endast dekoration och knapphålen är blinda. De äldre ärmarna är ganska smala och raka. Omkring 1900 gavs de stor vidd upptill efter då rådande mode. I äldre dräktlitteratur anges det som ett biedermeiermode (1830-tal), men enligt uppteckningarnas samstämmiga uppgifter kom livtröjan med stickade ärmarna i bruk först på 1860-talet. Uppgifter finns t.o.m. om vem det var som stickade de första ärmarna.

De jacquardvävda liven av bomull förekommer i olika mönster och färger. Hur de använts i dräktrituelen är idag okänt.

LOKAL STILUTVECKLING – LOKALT MODE

Vid sekelskiftet 1900 ändrades också skärningen på snörliven. Från att ha varit mycket lite sänkta i midjelinjen mitt fram, blev de nu mycket sänkta. Framstyckets kant blev på det sättet mycket längre och försågs med sex par maljor mot tidigare fem. Hängslena blev också längre.

Genom detta förfaringssätt försvann den höga midjelinjen och kjolen kom att sitta i den naturliga midjan och ”stippade” inte upp mitt fram som tidigare varit vanligt. Kjolorna gjordes också längre och försågs även med ”borstband”. Man hade fått en dräkt starkt påverkad av jugentidens mode.

Till den lokala stilutvecklingen vill jag räkna alla de nya tyger som under olika epoker var moderna och som i Gagnef kom att användas bl.a. till livstyck-

en. Kattunerna började troligen att användas på 1820/1830-tal och bomullsdamasterna/jacquarderna var populära vid 1800-talets mitt.

Kattunsliven användes till sommarsöndagarnas kyrkdräkt. Hur och när de jacquardvävda liven användes är inte känt idag. Kattunsliven kom under andra halvan av 1800-talet att utkonkurreras av de tryckta yllemuslinerna. Användningen som sommarsöndagsliv var dock den samma. De hemvävda röda vadmalsliven hade efter gammalt sparsamma handsydda stickningar längs framkanterna. I och med symaskinens intåg på 1860-talet utvecklades dessa mönsterkrus på snörliven till en för Gagnef särpräglad dekoration.

Även de röda förklädena av kläde, som började användas i början av 1900-talet, försågs med riktiga stickningar. Vid 1900-talets början var det populärt

Kattunshättorna visar tydligt den lokala smakens variationsramar. Hättor med bård, så kallade "listhättor", räknades som de finaste.

att använda för den tiden moderiktiga tvärrandiga förkläden. De försågs ofta med en virkad spets i nederkanten.

På 1920-talet erbjöds ännu en ny teknik, det kom symaskiner där det med hjälp av mallar gick att sy naturalistiska blombroderier. Det blev för en tid högsta lokala mode att dekorera liv och förkläden med sådana broderier. Materialet i dessa plagg är kläde eller någon gång sammet. På 1930-talet började man använda förkläden av tunt ylletyg i olika färger, tidigare okända i dräktskicket. Ibland försågs även dessa förkläden med broderier. Sorgförklädena kunde också vara av svart bomullssatin.

De gamla rutiga halsklädena, "faluklädena", ersattes under sent 1800-tal av rutiga och blommiga fransnäsdukar. Senare kom också de blommiga muslinsdukar utan frans att användas som halskläden. De blev mycket omtyckta och användas och kallades ibland på andra orter för "gangsblommiga"

LOKAL SMAK - VARIATIONSRAMAR

Den lokala smaken avgjorde vilka mönster och tyger som kunde accepteras och införlivas i dräktskicket. De polykroma kattunstygena kom på 1830-talet och blev enormt populära i många dalasocknar, de kallades "äka tyger" troligen efter den s.k. äka turkröda färgen och gavs en hög rang i dräktskicket.

På 1860-talet gjorde yllemuslinerna sitt segertåg i bygden, bottenfärg och mönster varierade i popularitet under olika decennier. Den vitbottnade verkar ha kommit senare i bruk, kanske först i början av 1900-talet.

Den gamla sorghättan av halvsiden utkonkurrerades av den svartbottnade muslinshättan. Den kombinerades med snörliv och halskläde också de av svartbottnat yllemuslin med färggranna rosor som mönster. Kattunshättan med list (bård) behöll dock länge sin höga status, innan den undanträngdes helt av muslinshättorna.

RIK DRÄKTRITUAL – KOMBINATION AV KLÄDER

Ett lokalt särpräglat dräktskick erbjuder varianter för livets alla tillfällen såväl i vardagen som för fest och högtid av både glad och sorglig karaktär.

Särpräglade vardagsplagg

Jag tycker att det är viktigt att påtala att det också funnits särpräglade vardagsplagg och dräktvarianter, eftersom det idag är en vanlig missuppfattning att dräkterna endast var högtidsdräkter. Endast de allra finaste och speciella högtidsplaggen kunde inte omvandlas till vardagsplagg även om de var mycket slitna eller omoderna i det lokala dräktskicket. Dessa plagg fick istället återanvändas som material eller avyttras till andra socknar där det fortfarande fanns ett användningsområde för dem.

Av enklare kyrkplagg; de svarta kjolarna, skinntrojor, hemvävda liv och tröjor hade man alltid minst tre plagg i olika förslitningsgrad, en kyrktröja, en mellantröja och en vardagströja. Dessa kom att passera, allt efter förslitningsgrad, nedåt i hierarkin. Medan andra plagg endast tillverkades för vardagsbruk, t.ex. plockgarnskjolar och livtröjor.

Skinnkläderna för vinterbruk är en speciell dräktvariant och som redan är sagt levde den längre i Gagnef än i många andra dräktskick.

Stor variation efter kyrkoåret

Naturligtvis uppvisar kyrkdräkterna/högtidsdräkterna den största variationen. Där stod storhelgerna, med dagar och annandagar, för de allra finaste och dyrbaraste plaggen och varianterna. Vanliga söndagar hade en enklare status.

Eftersom dessa högstatusplagg var kostsamma att anskaffa var det inte alla som ägde alla varianter. De förmögnare kunde ofta äga flera plagg även av högstatusplaggen. Vid kyrkbesök kunde det synas vem som var mindre välbeställd genom att de hade enklare plagg eller en lägre rang av högtidskläderna.

Till bröllop var det dock noga att ”alla” i bröllopsföljet hade de rätta tillbehören. Om man själv inte ägde sådana fick man låna av de mer välsituerade. Det ansågs att man inte kunde neka till sådana utlån.

Direkt efter hemkomsten från kyrkan togs kyrkkläderna av och ersattes med en mellanfin stass, de så kallade söndageftermiddagskläderna. Dessa användes också gärna på stadsresor eller då man gick utombys på besök eller dans.

Kjolsäckar av den äldre typen med applikationer och enkla broderier som lämnar en del av bottentyget synligt.

Kyrkoårets allvarliga och sorgliga högtider markerades också genom speciella sorgebetonade dräktvarianter. Hit hörde också nattvardsdräkterna. Dessa varianter kännetecknas av att den svarta färgen dominerade, men det sågs helt naturligt och passande att vissa plagg var röda och andra mönstrade med kulörta blommor, speciellt under dräktskicket senare del.

Religiös inlevelse?

Speciellt för Gagnef är att bära blått förkläde och svart tröja på 10:e söndagen efter Trefaldighet när det predikades över texten ”Jesus gråter över Jerusalem”.

Denna variant användes alltså endast vart tredje år. Åren däremellan när predikotexten var ”Det borttappade fåret” eller ”Den förlorade penningen” var man grannklädd med rött förkläde och överdelsärmar. Enligt en sentida uppgift skulle man vara allvarligt klädd därför att ”Han (Jesus) var ledsen”.

Traditionen med tre olika texter på denna söndag infördes 1860, användningen av blått förkläde vid denna predikotext måste alltså ha tillkommit efter 1860. Liturgiskt har denna söndag samma status och färg oavsett predikotext. Kanske kan man se detta som ”religiös inlevelse” utöver de övriga dräktvarianterna som följer kyrkoåret och söndagarnas status.

Det dubbelknäppta skinnsnörlivet har flerfärgade maskinstickningar på framstyckena. En dekor som förekommer i en mängd varianter på dräktplaggen i Gagnef.

DEKORATIONSGLÄDJE - FOLKKONST

Inom de lokalt särpräglade dräktskicken finner man ofta en dekorationsglädje utöver det vanliga.

Applikationer och broderier på kjolsäckarna uppvisar hur denna dekorationsglädje gjorts rikare och mer utfyllande ju närmare 1900 man kommer. Storleken på själva kjolsäcken har samtidigt minskat.

I början av 1900-talet blev det också modernt att ha kjolsäckar med enbart yllebroderi, sannolikt influenser från Floda där ”på sömnen” verkligen var i full blom vid den tiden. Mönsterkompositionen och valet av blomformer är dock specifikt för Gagnef.

Även livtröjsärmarna uppvisar en dekorationsglädje och fantasifullhet i mönsterformerna. Ärmönstren är i början ganska stora och påminner om mönstren i andra socknar. De utvecklas dock till att bli helt ortsspecifika. Motiven hämtades från bandens och broderiernas geometriska mönsterformer men senare också från broderiböckernas mer naturalistiska former.

Även lurkorna försågs med en överväldigande blomprakt vare sig den var broderad, virkad eller av tryckt yllemuslin. Dekorationerna förstärks av uppveck, en tunn kavelfrans, längs framkanten och en virkad kragelängs nederkanten. Även knytsnoddarna var färggranna och försedda med små tofsar eller bollar.

När man talar om dekorationsglädje kan man inte förbigå de rika maskinbroderier som från 1860/1870-talet växte alltmer i storlek, komplexitet och färggrannhet. Man ”krusade” på nästan alla plagg, även barnens och männens kläder dekorerades.

HANTVERKSSPECIALISTER

Stor betydelse för den lokala särprägelns har även hantverksspecialisterna haft. Alla gjorde inte allt själva i bondesamhället. Specialister anlätades för många olika hantverk.

Förutom de manliga hantverkarna skräddare och skomakare, var det ofta kvinnor, ur såväl herrskaps- som allmogeled som var specialister på olika hantverk. Dessa kvinnor saknade ofta andra utkomstmöjligheter, utan fick sin försörjning genom att specialisera sig på något hantverk.

”Karimoster” (f. 1829 d. 1920) vävde linkrusvävar, sydde brudgumsskjortor och färgade på beställning.

Exempel på andra specialister är bandväverskor, tennjutare, stjärkerskor m.fl.

De är naturligtvis en av förklaringarna till hur ett lokalt särpräglat dräktskick har kunnat upprätthållas. Tillverkningen av olika plagg har legat i händerna på ett fåtal personer med specialkunskap om teknik och material och därtill en lång erfarenhet av produktionen.

Ett bra exempel på vad hantverksspecialisterna betytt för den lokala särprägelns är silkeshättorna som finns i Gagnef, Mockfjärd och Åhls socknar. Broderiet på dessa hättor är det samma. De var broderade av någon herrskapsdam i Falun och köptes där av kvinnorna från socknarna. Själva tillverkningen, hopsömmanden, av hättorna utfördes av en hantverksspecialist i respektive socken. Dessa hade olika sätt att utföra arbetet vilket gör att vi direkt kan se varifrån hättorna kommer. Utförandet har säkert skett i samförstånd med och efter önskemål från konsumenten.

Mockfjärdens hättor är helt ofodrade och har en bred passpoal i mittsömnen. Rynktråden i nederkanten går nästan ända mot framkanten. Gagnefs hättor är fodrade till hälften och har en smal passpoal. Dragskon slutar vid fodret. Åhls hättor är helfodrade och saknar passpoal. Rynktråden finns endast i hättans nackparti.

Stads- eller skråhantverkarna har ofta haft en dubbel kundkrets där de tillverkat produkter efter senaste modet till stadens befolkning och produkter av äldre moden efter önskemål av allmogen i omgivande socknar. Exempel på detta är silversmeder, handskmakare, tryckare, vävare/väverskor. Även en del handelsmän höll lager av speciella produkter, som efterfrågades från de olika socknarna.

VÄVTEKNIKER

Vävteknikerna kan också vara lokalt särpräglade. De förenklade drällarna som användes i Gagnefs och Leksands linneplagg (överdelar och skjortor) är exempel på detta. Tekniken har sannolikt utvecklats i Leksand på 1830/1840-talen i samband med nedläggningen av den bomullsmanufaktur och väveri som funnits där sedan mitten av 1700-talet.

Tekniken spred sig till Gagnef och vidareutvecklades där till det s.k. hålkruket på 1870-talet och som senare spred sig tillbaka till Leksand. Det är dock i Gagnef man speciellt kom att omhulda och använda

Till högtidsdräkten hörde silkeshätta, hatt med vadstenaknypplad spets, silkesstickat halskläde och "tuppsnörliv". Gamla plagg visade på docka i Adelborg museet i Kyrkbyn, Gagnef.

sig av hålkruket, som därför ofta också kallas "Gagnefskrus".

Eftersom hålkruket vävdes som helbomull saknade tyget glans och ansågs därför under en tid speciellt passande att använda vid sorg och begravning och kom att ersätta de överdelar av tuskfattat linne som tidigare haft detta användningsområde.

I Gagnefs vävdes halvyllevadmalen alltid som tuskfatt. Andra socknar använder sig av andra tekniker till dessa tyger. I Leksand vävs treskaft, i Rättvik/Boda fyrskaft, i Mora treskaft och i Orsa som korskyft på fyra skaft.

MÖNSTERFORMER

De enkla geometriska mönsterfigurerna på framförallt band och i broderier är av hög ålder och återfinns i alla socknar.

Det är dock kombinationen av figurer, uppbyggnad av rapporter och färgval som ger den lokala särprägel och som gör det möjligt att tydligt se varifrån t.ex. ett band kommer.

Under 1800-talets andra halva utvecklades färgkombinationerna och banden blev smalare med mindre och finare mönster. Några decennier in på 1900-talet var det inte heller ovanligt att band köptes från andra socknar där mönstrade band var saluslöjd. Därför kan man i det yngre dräktskicket se en del band med "främmande" karaktär.

TEKNISK UTRUSTNING - UTVECKLING

Något som haft stor betydelse för den lokala särprägel är utvecklingen av tekniker inom den mekaniserade textiltillverkningen. För Gagnefs del är det förutom fabriksproducerade klädestyger, syntetiska färgämnen och importerade ullgarner, symaskinen, stickmaskinen och plisseringsmaskinen som haft betydelse. Utvecklingen av plisseringsmaskinen i slutet av 1800-talet påverkade kjolarnas utseende – de fint maskinplisserade kjolorna fick hög status och användes som högtidsplagg.

Maskinplisseringen i Gagnef började omkring 1900 och upphörde på 1920-talet. Tyger sändes till Mora där det fanns en plisseringsmaskin hos Anders Mattssons Mekaniska Verkstad. Den maskinen var i användning mellan 1898 och 1942. Hos Anders Mattson kunde man också köpa maskinvävt och plisserat kjoltyg. Det hade färgad bomullsvarp och inslag av franskt ullgarn. Tyget var tunt och lätt och rynkorna blev betydligt finare än hemvävda och handrynkade. Dessa kjolar blev som man kan förstå mycket uppskattade och fick hög status. När den sista plisseringsmaskinen skrotades var det de maskinstickade kjolorna som vann terräng. De hade börjat tillverkas redan på 1920-talet.

SOCIAL KONTROLL – LOKAL IDENTITET – ÖNSKAN OM EGENART

Som sista punkt på vad lokal särprägel kan innebära vill jag ta upp den sociala kontrollen. Den bidrog till den lokala identiteten, som för Dalarnas del i mycket också är en önskan om egenart.

Som exempel kan nämnas livstücken banddeko-

rationer på ryggstycket. De skiljer sig tydligt mellan olika socknar, speciellt de nära angränsande. Dekorationerna i Gagnef har en tydlig 90 graders vinkel. I Mockfjärd har de en svag rundad böjning medan Leksands dekorationer vinklar ut i 45 grader från basen likt en nedåtvänd pil.

Flera exempel finns i Gagnef, där snörliv från Leksand sytts om för att få den rätta Gagnefsmodellen. Man kan tydligt se oblekta märken efter banddekorationen av leksandsmodell. Hela livstycket är omskuret, men de för Leksand typiska laskningarna på framstyckena har lämnats kvar, om än något beskurna.

I Gagnef används gul rask till stor glad högtid och blå rask till stor allvarsam högtid. I Leksand är förhållandet det helt motsatta.

I Gagnef och många andra socknar har konfirmanderna röd/glad högtidsdräkt på förhørs-dagen och svartkläder till första nattvardsgången. I Floda och Mora är förhållandet tvärt om.

Hur man ska förklara detta är oklart, men för mig framstår det som en önskan till egenart.

Den sociala kontrollen föreskrev att den som gifte sig

till en annan socken fick lägga av sin invanda dräkt och anta den nya hemsockens dräktskick. Kanske kunde mindre särpräglade plagg slitas ut, andra kunde kanske sys om som i exemplet ovan.

Den muntliga traditionen förmedlar dock berättelser om kvinnor som vid giftermål till grannsocknen, packat ner sina kläder i en kista eftersom de hade ”fel” särprägel. Det finns också exempel på när kvinnor ur ”herrs-kapsklassen” gifte sig in i allmogeklassen och då antog den lokalt särpräglade klädseln. Det gällde att noga bevaka och uttrycka den lokala identiteten, egenarten och den etniska tillhörigheten.

Med alla sublima detaljskillnader i de olika socknarnas dräktskick förefaller det mig som det även funnits en stark och medveten önskan om egenart, inom varje socken. Denna önskan, tillsammans med kulturfixeringen, det sociala hotet och betingningen av det speciella sociala och kulturella systemet, kan förklara varför dalfolket kommit att använda lokalt särpräglade kläder långt in i det moderna industrisamhället. Ett val där fokus har legat på att ”vara modern på det lokala planet”, vilket fått till följd att man blivit helt omoderna på det nationella och internationella planet.

Foto: Erik Thorell. Alla plagg är i privat ägo om inte annat anges i bildtexten.

Reprofoto: Erik Thorell (efter foto i privat ägo – okänd fotograf). Bild 1.